

Українська освіта в контексті європейського освітнього простору

*Олександр Пономарьов,
Максим Черемський*

Україна на шляху свого становлення як незалежної демократичної держави потребує зусиль і допомоги у питанні гуманізації та демократизації всіх сфер суспільства. Закріплене в Конституції України євроінтеграційне прагнення, як одна із цілей розвитку нашої держави, передбачає прийняття європейських гуманістичних цінностей, забезпечення верховенства права й побудову демократичного громадянського суспільства. Водночас на цих принципах мають формуватися і функціонувати соціальні інституції, в тому числі й система освіти. Однак принцип емерджентності вимагає урахування національних духовних цінностей, особливостей менталітету і культурно-історичних традицій. Адже вони, як корені українства, надійно оберігали наш народ впродовж віків від асиміляції та повного знищення, сприяючи його самовиявленню та самоствердженню. Прикладом є наша рідна мова, яка принижувалася, нехтувалася, заборонялася, але попри все вона продовжувала свій поступ в народних піснях, творах Григорія Сковороди, Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Григорія Квітки-Основ'яненка, якому цього року виповнюється 245 років, Івана Франка, Лесі Українки, Гната Хоткевича, Василя Симоненка та багатьох інших визначних українських класиків і сучасників.

Українська культура ніколи не втрачала зв'язку з європейською культурою, взаємодіючи зокрема з польським, румунським, угорським, чеським, словацьким, литовським та іншими народами. Те ж

саме стосується і нашої освіти, яка також мала тісні зв'язки із західною освітою, завдяки чому українська педагогіка збагачувалася новими формами та методами навчання й виховання підростаючих поколінь та їхнього особистісного розвитку. На жаль, внаслідок різних політичних упереджень ці прогресивні надбання в освіті часто піддавалися нищівній критиці з боку консервативно налаштованих освітян, що, у свою чергу, наносило непоправної шкоди гармонійному розвитку особистості здобувача освіти. Тож виникає потреба у негайній гуманізації та демократизації нашої освітньої системи, що запобігатиме негативним руйнівним політичним впливам та сприятиме послідовному розвитку української педагогіки.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковане розв'язання цієї проблеми, цілком підтверджує її важливість та актуальність.

Т. Андрущенко, аналізуючи ціннісну палітру європейського освітнього простору, підкреслює, що нова філософія освіти передбачає орієнтацію на забезпечення високої якості підготовки студентів у системі вищої школи [1, с. 107]. С. Вавренюк досліджує вплив процесу євроінтеграції на підготовку молоді в системі вищої освіти України. На його переконання, «для задоволення потреб ринкової економіки України повинна бути створена ефективна система післядипломної освіти. А на сьогодні існуючі 562 інститути підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів не зв'язані з виробничим сектором,

а також з потужними університетами» [2, с. 77; 3].

Є. Годованик розглядає основні проблеми ефективного впровадження європейських освітніх стандартів в Україні [4]. Інші важливі аспекти проблем євроінтеграції освіти детально висвітлені у наукових працях В. Андрущенко, І. Артюмова, В. Бикова, С. Калашнікової, В. Кременя, В. Лугового, Н. Ничкало, О. Романовського, С. Сисоевої, Є. Сокола, С. Шкарлета та інших. Ми цілком згодні з думкою В. Кременя, який вважає, що освіта виступає наріжним каменем цивілізації і культури нації.

Важливі проблеми та перспективи освітньої євроінтеграції України аналізують Ю. Бадзьо, О. Бондарук, Ф. Ващук, К. Кириченко [6], В. Комісаров, Л. Ковальова, Т. Малік, О. Передерій, Ж. Таланова та інші. Слід підкреслити, що євроінтеграційні прагнення у сфері освіти і науки знайшли своє системне відображення в реформах, які планує та здійснює Міністерство освіти і науки України. На жаль, пандемія Covid-19 та військова агресія Російської Федерації серйозно завадили реалізації цих реформ.

Розробляючи оригінальний навчальний курс з проблем Європейського простору вищої освіти та Болонського процесу для викладачів вищої школи, Т. Димань [5], О. Боньковський та А. Вовкогон підготували відповідний навчально-методичний посібник, в якому системно викладено сенс поняття Європейського освітнього простору та його роль і значення.

Цікавим і важливим проявом євроінтеграції української освіти і науки слід вважати різноманітні форми співпраці наших закладів вищої освіти з університетами Європи. Серед них можна назвати і навчання студентів у двох закладах з отриманням вітчизняного та іноземного дипломів, і спільні наукові дослідження та публікації. Наприклад, вченими кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка І. Зязюна Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» разом з колегами з румунського

університету Петрошани готуються та видаються спільні наукові статті та монографії. Вчені-педагоги кількох країн Європи є членами редакційних колегій журналів і збірників статей, що видаються на кафедрі.

При загальній великій кількості публікацій з проблем євроінтеграції української освіти поза увагою багатьох дослідників ще лишаються такі її аспекти, як чітке визначення цілей, змісту й характеру її інтеграції в європейський освітній простір. Істотний інтерес являють і питання взаємодії та взаємовпливу європейського освітнього простору та культурно-історичних традицій і ментальності українського народу. Певній частині публікацій притаманні підходи на основі тверджень про начебто меншоважливість вітчизняної освіти й перебільшення ролі впливу на неї з боку західних педагогічних шкіл. В дійсності ж наша освіта не тільки є самодостатньою, але й ґрунтується на ідеях таких широко відомих вчених-педагогів, як К. Ушинський, М. Пирогов, А. Макаренко, В. Сухомлинський, С. Русова та інші

Недостатньо вирішені частини наведеної проблеми логічно і цілком природно обумовлюють вибір цілей статті та її загальну спрямованість на аналіз цих частин. Перш за все передбачається визначити цілі євроінтеграції вітчизняної освіти, її зміст та характер. Виходячи з цього, уявляється доцільним розглянути також вплив на ефективність євроінтеграції освіти процесів взаємодії системи європейських цінностей та національного менталітету й культурно-історичних традицій України.

Чільне місце має бути надане й розгляду характерних особливостей сьогодення та порівнянню освітніх систем України та провідних європейських країн, їхнього впливу на соціальний та економічний розвиток, виробництво і споживання матеріальних і духовних цінностей й на рівень добробуту широких верств населення.

Сама ідея євроінтеграції виникла практично разом з отриманням Украї-

ною державної незалежності. Одним з її проявів стосовно освіти стало приєднання багатьох закладів вищої освіти до Болонського процесу. Сьогодні ж ще дві визначальні та взаємопов'язані обставини істотно наблизили нас до практичної реалізації вхідження нашої системи освіти до європейського освітнього простору. Першою з цих обставин слід вважати російську агресію проти нашої країни й всебічну підтримку з боку більшості демократичних країн Європи і світу.

В умовах постійних обстрілів з танків, ствольної та ракетної артилерії, цілеспрямованого руйнування закладів освіти, об'єктів культури та критично важливої інфраструктури освітній процес значною мірою відбувається у дистанційному режимі. При цьому певна частина учнів і студентів не мають змоги навчатися навіть таким чином, не говорячи вже про часті відключення електрики та інтернету.

Друга надзвичайно важлива обставина полягає в отриманні Україною статусу кандидата на вступ до Євросоюзу й висловлені керівництвом низки країн підтримки у відновленні української економіки та зруйнованих закладів освіти після завершення війни. До того ж, частина школярів опинилася за кордоном, і дехто з них навіть почав навчатися чи то у спеціально організованих школах з україномовним навчанням, чи то у школах з викладанням мовою країни перебування біженців. Це вже є одним з проявів євроінтеграції нашої освіти. У будь-якому разі неупереджений аналіз цього досвіду активно сприятиме впровадженню масштабної євроінтеграції освіти за цілями, змістом і характером.

Цілі євроінтеграції української освіти полягають не в буквальному копіюванні рис європейської освітньої системи та її організації, як це може виглядати на перший погляд. Та це й неможливо, оскільки кожна країна має певні духовно-культурні й ментальні відмінності, в яких проявляється конкретизація ідей, принципів та життєвих цінностей загальноєвропейського підходу до організації освіти.

Наприклад, у Німеччині для кожної навчальної дисципліни розроблено відповідне Положення про навчання. Воно встановлює стандартний термін навчання, за який воно має бути завершено. У цей термін включені семестр практики або стажування, а також завершальна фаза іспитів. За традиційними навчальними програмами стандартний термін становить 9 — 10 семестрів, в тому числі за бакалаврськими програмами — 6 семестрів, за магістерськими — від 2 до 4 семестрів. У Франції система освіти має яскраво виражену національну специфіку. У цій країні своя система дипломів та вчених ступенів, особливий розподіл на цикли. І особливе відношення до дипломів державних навчальних закладів: вони, як правило, цінуються набагато вище, ніж дипломи приватних шкіл та університетів.

Разом з тим, у закладах вищої освіти країн-учасниць європейського освітнього простору впроваджуються близькі за типом і змістом навчальні плани і програми навчальних дисциплін. Запроваджена уніфікація дипломів та додатків до них. Все це відкриває можливість підвищення рівня академічної мобільності, полегшує практику взаємного визнання дипломів і забезпечення конкурентоспроможності європейської освітньої системи, її університетів та їхніх випускників.

Тому цілями євроінтеграції української освіти узагальнено слід вважати, по-перше, забезпечення академічної мобільності студентів та викладачів і можливості використання ними переваг того чи іншого закладу вищої освіти чи навіть бажання послухати лекційний курс конкретного професора. По-друге, це чітка спрямованість освіти на майбутню практичну професійну діяльність випускника, по-третє, це певна уніфікація змісту та організації освітнього процесу в межах Євросоюзу, по-четверте, інноваційний характер стратегічного розвитку освіти відповідно до науково-технічного і соціального прогресу, по-п'яте, це розвиток творчого потенціалу студен-

тів і сприяння його максимальній реалізації, по-шосте, прищеплення студентам гуманістичної системи життєвих цінностей, духовності й культури, толерантності та відповідальності.

Зміст євроінтеграції української освіти полягає у сприйнятті, прийнятті та запровадженні цілісної системи основоположних принципів організації освітнього процесу у провідних економічно розвинених країнах Європи на рівні державної освітньої політики. Чільне місце у цій системі має належати демократичним взаємовідносинам між учасниками освітнього процесу, орієнтації на їхній вільний особистісний розвиток і свободу думок та поглядів, висловлювань і переконань. Зміст інтеграції нашої освіти в європейський освітній простір передбачає забезпечення успішного завершення процесу вступу України в Євросоюз, подолання нашого технологічного відставання від інших його членів та її вихід на магістральні шляхи політичного та економічного, науково-технічного, соціального та культурного розвитку.

Характер євроінтеграції повинен бути багатоплановим. Перш за все він має забезпечувати плідну міжкультурну комунікацію українських педагогів і студентів зі своїми європейськими колегами. При цьому одним з принципових моментів інтеграції вважаємо не тільки знайомство з життям, культурою і досягненнями наших партнерів, але й активне просування на європейський освітній та соціокультурний простір культурно-історичних традицій, багатой духовної спадщини та досягнень українського народу.

Істотну роль євроінтеграція освіти має відігравати у післявоєнному відновленні України. Це стосується і структури спеціальностей, дійсно вкрай необхідних для якнайшвидшого здійснення робіт не просто з відновлення, а з використання як сучасних, так і перспективних конструкцій, матеріалів і технологій. Важливим уявляється вивчення та використання зарубіжного, в тому числі європейського досвіду відновлення зруйнованих об'єктів

в результаті землетрусів, повеней, пожеж та інших стихійних лих.

Водночас ми маємо будувати інноваційну економіку рівня 4.0. Для цього необхідно формувати нову державну економічну політику, заохочувати розвиток бізнесу та його орієнтацію на високоєфективні технології у промисловості, сільському господарстві та інших сферах суспільного виробництва. Істотну роль тут відіграватимуть університети як завдяки своїм науковим дослідженням, так і кадровим забезпеченням інноваційного розвитку нашої національної економіки. І євроінтеграція освіти стане одним із важливих її рушіїв.

На жаль, найважливішою перешкодою до інтеграції нашої освіти в європейський освітній простір лишається її авторитарність, яка ніяк не узгоджується із Західною ліберальною освітою, котра шанує особистість та робить все для її самовираження та самоствердження. Свого часу Президент Радянського Союзу Михайло Горбачов проголосив перебудову радянського суспільства на засадах демократії та гуманізму, зокрема і у сфері освіти. Проте консервативно налаштовані освітяни, котрі так і не прийняли освітніх реформ Григорія Сковороди, Костянтина Ушинського, Антона Макаренка, Василя Сухомлинського, не бажали приймати і нових педагогів-реформаторів, таких як Віктор Шаталов, Шалва Амонашвілі, Євген Ільїн, Марко Потапник, Симон Соловейчик, Геннадій Волков, Юрій Азаров, Віктор Кан-Калик, Іван Зязюн та багатьох інших новаторів, які розвивали ідеї гуманізму та демократизму в освіті, впроваджуючи їх у життя.

Повага до особистості учня є основою заповіддю гуманної педагогіки, яку сповідували наші класики і яка лежить в основі європейської освіти. На жаль, сучасна українська освіта ставиться авторитарно до учня і студента, ігноруючи його дійсні потреби та прагнення. Це зумовлено браком знань про внутрішній світ дитини, який відрізняється від дорослого світу. Про це говорить наука про дитину, яку

свого часу у нас було заборонено і по сьогодні вона лишається nereабілітованою. Так само лишаються nereабілітованими Дальтон-план, Метод проєктів, Лабораторний, Комплексний та інші методи навчання, без яких важко уявити Західну освіту. В демократичній Україні і досі під забороною залишаються такі важливі для виховання особистості науки про людину як рефлексологія та реактологія. Недостатньо розвинена й педагогічна антропологія. Чому за 30 років незалежності нашої держави ці несправедливо засуджені методи навчання та науки і досі не посіли свого належного місця в системі української освіти?

Західна освіта, яка ґрунтується на принципах свободи особистості, робить все, щоб учень мав змогу вільно виявляти власну думку, почуття та фантазію. Натомість наша освіта віддає перевагу авторитарним методам навчання особистості, що не сприяє вільному вираженню учнем власних думок, почуттів та фантазії. За допомогою оцінки вчитель здійснює психологічний тиск на учня, який зрештою починає вчитися не задля інтересу, а задля оцінки. Такий підхід різко контрастує із західним підходом, який передбачає передусім пробудження в учня інтересу до знань. А це вимагає від педагога володіння відповідними мистецькими вміннями та навичками. Саме тому педагогіка на Заході вважається більше мистецтвом, ніж наукою. Ця традиція триває ще з часів Стародавньої Греції, де виховання мало мистецьку основу. Діти виховувалися в красі та добрі. Молодь із захопленням слухала оповіді про давнину від мандрівних співців-аедів. Особливе місце у вихованні посідала музика, завдання якої полягало у розвитку чутливості дитини. Тому учні вчилися співати, грати на музичних інструментах, танцювати. Водночас мистецтво сприяло інтелектуальному та фізичному розвитку особистості.

Як до мистецтва ставилися до педагогіки й такі класики гуманної педагогіки як Сократ, Платон, Арістотель, Марк Фабій Квінтіліан, Ян Амос Коменський, якому

цього року виповнюється 430 років від дня народження, Жан-Жак Руссо, якому виповнюється 310 років, Йоганн-Генріх Песталоцці, Адольф Дістервеґ, Джон Дьюї, Герберт Рід, якому виповнюється 130 років. На думку останнього, мистецтво є «шляхом виховання, не стільки предметом, якому слід навчати, скільки методом навчання будь-якому та всім іншим предметам» [7, с. 129].

В педагогіці вбачали мистецтво навчання й виховання особистості такі наші визначні класики, як Григорій Сковорода, Костянтин Ушинський, якому виповнюється цього року 200 років, Антон Макаренко, якому виповнюється 135 років, Григорій Ващенко, якому виповнюється 145 років, Василь Сухомлинський, якому виповнюється 105 років, Віктор Шаталов, якому минулого року виповнилося 95 років, Іван Зязюн, якому виповнюється 85 років. На думку Костянтина Ушинського, педагогіка є «найбільшим, найскладнішим, найвищим і найнеобхіднішим зі всіх мистецтв» [8, с. 179].

Важливість сприймати педагогіку як мистецтво Ушинський пояснював тим, що наука обмежується лише вивченням того, що існує, або існувало раніше. Натомість мистецтво «прагне творити те, чого ще немає» [8, с. 162].

Тобто педагог має бути передусім творчою особистістю, завдання якої полягає у вихованні творчої, багатогранної, вільної особистості. Натомість наша сучасна педагогіка, вважаючи себе наукою, не приділяє належної уваги творчому розвитку особистості, зводячи навчання до звичайного натаскування. Проте такий підхід до навчання виховує не творчих, багатогранних особистостей, здатних висловлювати власну думку, почуття та фантазію, а звичайних рутинерів, не здатних самостійно приймати рішення та пропонувати нові ідеї.

З іншого боку, якщо педагогіка вважає себе наукою, чому вона не займається дослідженнями психіки дитини, вивченням її внутрішнього світу? Цим пояснюється існування тієї дистанції, яка існує між

учителем та учнем. «З бодем бачиш, як навіть у вчителів, які добре знають свій предмет, виховання іноді перетворюється в запеклу війну лише тому, що ніякі духовні ниті не зв'язують педагога та учнів, і душа дитини — застебнута на всі гудзики сорочка», — зауважував Василь Сухомлинський. На думку педагога, головною причиною потворних, неприпустимих стосунків між наставником та вихованцем, що мають місце в окремих школах є «взаємне недовір'я та підозрілість: іноді вчитель не відчуває потаємних рухів дитячої душі, не переживає дитячих радощів та прикрощів, не прагне подумки поставити себе на місце дитини» [9, с. 10].

Через нерозуміння душі дитини, її потреб та прагнень, вчитель вдається до авторитарних методів навчання й виховання. Як наслідок, між учнем та учителем встановлюється той психологічний бар'єр, який перешкоджає взаєморозумінню та взаємодії між двома сторонами. Натомість, в західній освіті педагог виступає в ролі не диктатора, а помічника (фасилітатора), завдання якого полягає не в тому, щоб заплутати бідну дитину незрозумілою для її віку умовою задачі, а навпаки, щоб полегшити процес отримання знання. Для цього вчитель застосовує різні творчі прийоми, форми та методи навчання, які активізують думку, почуття та фантазію учня. Найпоширенішим творчим прийомом навчання на Заході виступає гра. Достатньо подивитися як відбуваються навчальні заняття в європейських та американських школах, щоб зрозуміти, яке вирішальне місце в Західній освіті посідає даний метод навчання. За словами Герберта Ріда «весь процес навчання від початку має розглядатися як виникнення та розвиток гри» [7, с. 130].

А яке місце гра посідає в нашій школі? На жаль, одне з останніх. Прикладом є традиційний урок, який по-суті виключає будь-який ігровий підхід до навчання. Спочатку дитину викликають до дошки та вчиняють «допит», який дуже часто закінчується «фіаско» для учня. Адже

«вчителю хочеться, щоб учень якомога швидше відповів на запитання, йому мало діла до того, як мислить дитина, йому вийми та поклади відповідь та отримуй оцінку», — зауважував Василь Сухомлинський [9, с. 42].

Пояснення нового матеріалу також відбувається без врахування специфіки мислення дитини, яка, за словами Костянтина Ушинського, мислить образами, тобто вона малює в своїй уяві все те, що вона чує від свого вчителя. Тому завдання педагога полягає у тому, щоб кожне його слово було яскравим штрихом до того образу, який створює в своїй уяві учень. Це означає, що вчитель спільно зі своїм підопічним має творити яскраву картину світу. От чому педагогіка є більше мистецтвом ніж наукою, адже вона вимагає від педагога володіння відповідними творчими вміннями та навичками, що активізують увагу, сприйняття, мислення, почуття, творчість і фантазію особистості учня.

Прекрасним творчим прийомом такої активізації виступає гра, котра взагалі для дитини є найприроднішим засобом навчання, що дає, на думку Григорія Ващенко, найбільше джерело дитячої радості. Василь Сухомлинський вважав, що без гри не може бути повноцінного розумового розвитку учня. «Гра — це величезне світле вікно, крізь яке в духовний світ дитини вливається живильний потік уявлень, понять про навколишній світ. Гра — це іскра, що запалює вогник цікавості» [9, с. 92].

На думку українського педагога-новатора Віктора Шаталова, гра допомагає учневі розкрити свої потенційні можливості та здібності. «Це ж не секрет, що ті, з кого на уроці слова не витягнеш, в іграх стають такими активними, якими ми їх в класно-урочних буднях і уявити собі не в змозі» [10, с. 239].

В грі, за словами Ващенко розвиваються і соціальні почуття дитини, яка в процесі гри «починає розуміти переживання інших дітей і проймається до них почуттям дружби» [11, с. 367]. Між

іншим Антон Семенович Макаренко перевиховував своїх підопічних також за допомогою гри.

Чому ж українська педагогіка не дослухається до думок наших та західних класиків, продовжуючи культивувати авторитарні методи навчання й виховання особистості? Чому в нас і досі діти отримують «двійки» тільки за те, що вони щось не розуміють чи не знають?

Тож, якщо ми прагнемо посісти чільне місце серед вільних народів світу, то так чи інакше доведеться перебудуватися, що ми мали зробити ще 30 років тому. Без докорінної перебудови нашої освіти на засадах поваги до особистості учня, годі і сподіватися про євроінтеграцію нашої освіти та її визнання на світовому рівні.

Наведений матеріал дає, на наш погляд, достатні підстави для таких висновків. По-перше, сучасний стан в Україні, змушеній вести оборонну війну проти країни-терориста, потребує негайної перебудови нашої держави на засадах демократії та гуманізму, що дасть нам змогу отримати всебічну підтримку з боку Заходу та всього цивілізованого світу. Ми маємо попри все залишатися культурними цивілізованим людьми, адже лише так ми здобудемо перемогу.

Серед відповідних заходів важливе місце належить модернізації національної системи освіти. Одним з основних напрямків цієї модернізації уявляється її інтеграція в європейський освітній і взагалі у соціокультурний простір.

По-друге, доцільний зміст і характер євроінтеграції нашої національної освіти має передбачати гармонійне поєднання кращих здобутків європейської освітньої системи з багатими культурно-історичними традиціями й духовними цінностями України та нашими надбаннями в сфері освіти. Саме у такому разі виявиться можливість максимальною мірою реалізувати цілі, очікувані результати та переваги євроінтеграції.

По-третє, в умовах воєнного стану, цілеспрямованого руйнування агресором об'єктів освіти та інфраструктури і переважного використання в системі освіти дистанційних технологій доцільно вивчити європейські, американські, інші передові здобутки та розробити стратегію післявоєнного розвитку. Ця стратегія має вивести Україну в число економічно і технологічно розвинених країн світу та забезпечити подальшу демократизацію і гуманізацію нашого суспільного життя, сталий інноваційний розвиток та європейський рівень добробуту населення.

Література

1. Андрущенко Т. В. Ціннісна палітра європейського простору освіти (український вимір) // Наук. часоп. нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. Сер. 12. Психологічні науки. 2016. Вип. 4. С. 107–113.

2. Вавренюк С. А. Вплив процесу євроінтеграції на підготовку молоді в системі вищої освіти України // Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 24. С. 75–78.

3. Вавренюк С. А. Державне управління реформуванням вищої освіти в Україні : монографія. Харків : НУЦЗ, 2020. 285 с.

4. Годованик Є. В. Проблеми ефективного впровадження європейських освітніх стандартів в Україні // Вісн. Маріупол.

держ. ун-ту. Серія: Право. 2015. Вип. 9/10. С. 135–141.

5. Димань Т. М., Боньковський О. А., Вовкогон А. Г. Європейський простір вищої освіти та Болонський процес : навч.-метод. посібник. Одеса : НУ «ОМА», 2017. 106 с.

6. Кириченко К. І. Проблеми інтеграції національної системи освіти до європейського освітнього простору // Аспекти публічного управління. 2015. № 11/12. С. 104–108.

7. Искусство и дети. Эстетическое образование за рубежом. Москва : Искусство, 1969. 304 с.

8. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения : в 2-х т., т.1. Москва : ГУПИМИНПРОС РСФСР, 1953. 638 с.

9. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Київ : Рад. шк., 1988. 278 с.

10. Мудрость воспитания. Книга для родителей / Б. М. Бим-Бад, Э. Д. Днепров, Г. Б. Корнетов. Москва : Педагогика, 1987. 304 с.

11. Ващенко Г. Загальні методи навчання. Київ : УВС. 1997. 415 с.

25.02.2023

Відомості про авторів:

Пономарьов Олександр Семенович — кандидат технічних наук, професор; кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка Івана Зязюна; Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4698-2620>; Copernicus 1657.

Черемський Максим Петрович — асистент; кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка Івана Зязюна; Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна; email: maxcheremsky@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4130-7618>.